

ПІДСТАВИ ВІДВОДУ (САМОВІДВОДУ) В АДМІНІСТРАТИВНО-ЮРИСДИКЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ

Нікітенко Н.П., здобувач

Запорізький національний університет

У цій статті наводиться визначення підстав відводу (самовідводу) в адміністративно-юрисдикційному процесі, виокремлюються їх ознаки та аналізуються їх види в кожному з проваджень, що відносяться до адміністративно-юрисдикційного процесу.

Ключові слова: відвід, самовідвід, провадження, підстави відводу (самовідводу), адміністративно-юрисдикційний процес.

Nikitenko N.P. ОСНОВАНИЯ ОТВОДА (САМООТВОДА) В АДМИНИСТРАТИВНО-ЮРИСДИКЦИОННОМ ПРОЦЕССЕ / Запорожский национальный университет, Украина

В этой статье представлено определение оснований отвода (самоотвода) в административно-юрисдикционном процессе, выделяются их признаки и анализируются их виды в каждом из производств, которые относятся к административно-юрисдикционному процессу.

Ключевые слова: отвод, самоотвод, производство, основания отвода (самоотвода), административно-юрисдикционный процесс.

Nikitenko N.P. GROUNDS FOR OF REFUSAL TO ACCEPT IN AN ADMINISTRATIVELY-JURISDICTION PROCESS / Zaporizhzhya national university, Ukraine

The definition of grounds for refusal to accept in an administratively-jurisdiction process is presented, their signs are highlighted and their types in each of the proceedings that relate to administratively-jurisdiction process are analyzed in the article.

Key words: taking, refusal to accept, proceeding, grounds of taking (refusal to accept), administratively-jurisdiction process.

Безумовно, що найбільш універсальним та надійнішим законом серед усіх законів науки філософія є закон причини та наслідку чи, як його ще називають, закон причинності (казуальності), відповідно до якого будь-який наслідок повинен мати адекватну передуючу причину. Відомий філософ А. Шопенгауер свою думку про цей закон виловлював наступним чином: «Ніщо не відбувається без причини, чому це і має відбутись, замість того, щоб не відбутися» [1]. Відвід (самовідвід) в адміністративно-юрисдикційному процесі не повинен бути винятком із цього загальноствановленого положення, що обґрунтовує необхідність чіткого законодавчого закріплення підстав відводу (самовідводу) у провадженнях, які є складовими адміністративно-юрисдикційного процесу.

Мета статті полягає у визначенні поняття «підстави відводу (самовідводу) в адміністративно-юрисдикційному процесі», виділенні їх ознак та здійсненні їх кваліфікаційного розподілу за різноманітними критеріями.

У вітчизняній адміністративно-правовій науці вчені при дослідженні адміністративного процесу та його окремих проваджень приділяли певну увагу інституту відводу (самовідводу) (наприклад, праці О.В. Агеева, О. В. Бачуна, В.М. Бевзенка, М.І. Данількевича, Є.В. Додіна, І.П. Голосніченка, С.Т. Гончарука, А.В. Іванова, С.В. Ківалова, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, Р.О. Куйбіди, Д.М. Лук'янця, В.К. Матвійчука, Р.С. Мельника, О.І. Миколенка, І.О. Оплачко, В.Г. Перепелюка, А.О. Селіванова, Р.В. Сінельніка, М.М. Тищенко, І.О. Хара, В.К. Шкарупи та ін.), проте при цьому вони концентрували свою увагу лише на загальних питаннях цього інституту, окремо не зупиняючи свою увагу на підставах відводу (самовідводу) саме в адміністративно-юрисдикційному процесі.

З метою з'ясування сутності поняття «підстави відводу (самовідводу) в адміністративно-юрисдикційному процесі» та формування його визначення варто провести дослідження різноманітних існуючих визначень загального поняття «підстави» і його сутності, а також точок зору вчених-юристів щодо сутності підстав різноманітних юридичних явищ та процесів. Так, Тлумачний словник С.І. Ожегова та Н.Ю. Шведової визначає поняття «підстава» як «причину, достатній привід, які виправдовують що-небудь» [2, 463], у свою чергу, поняття «причина» визначається як «1) явище, яке обумовлює виникнення іншого явища; 2) привід для яких-небудь дій» [2, 603], що дозволяє свідчити про синонімічність цих двох понять. Словник російської мови за загальною редакцією А.П. Євгенєвої також вказує на синонімічність цих

понять та визначає поняття «підстава» як, то: «причина, привід, які пояснюють, виправдовують, роблять зрозумілими вчинки, поведінку кого-небудь» [3, 650]. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови, у свою чергу, «підстава» – це «головне, на чому базується, ґрунтується що-небудь» [4, 782].

Оскільки будь-яке юридичне явище чи процес завжди мають відповідні підстави, вони є предметом дослідження багатьох учених, які представляють різні галузі юридичної науки. Так, наприклад, О.Д. Кутателадзе при дослідженні підстав виникнення зобов'язань прирівнює підстави до юридичних фактів, зазначаючи, що юридичні факти є обставинами конкретними, індивідуальними, які існують у певній точці часу і простору, а також певним чином об'єктивовані зовні і характеризують наявність або відсутність певних явищ матеріального світу, а також те, що вони прямо або опосередковано передбачені нормами права, зафіксовані у встановленій законодавством процедурно-процесуальній формі, спричиняють передбачені законом правові наслідки. Він обґрунтовує тезу проте те, що поняття «юридичні факти» за обсягом не є тотожним поняттю «підстави виникнення зобов'язань», оскільки юридичні факти є підставою виникнення будь-яких правовідносин взагалі, тоді, як в іншому випадку мова йде про підстави виникнення лише одного з видів правовідносин – зобов'язальних [5, 9-10]. Тобто під підставами певного юридичного явища чи процесу він розуміє певний різновид юридичних фактів, які є чинниками відповідних правовідносин. Подібної точки зору дотримується О.В. Воронова, яка при дослідженні підстав набуття права власності на житло зазначає, що вони є саме юридичними фактами, з якими закон пов'язує виникнення, зміну та припинення прав на нерухоме майно [6, 6]. Словник базової термінології з адміністративного права за загальною редакцією Т.О. Коломоєць містить наступне визначення поняття «юридичний факт»: факт, з наявності якого пов'язує виникнення, зміну або припинення правових відносин [7, 223]. Вчений-теоретик права О.Ф. Скакун характеризує юридичний факт як «життєву обставину, з якою норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правовідносин», зазначаючи, що юридичний факт – це передумова правовідносин. На її думку, функціями юридичних фактів є залучення суб'єкта права до правовідносин та визначення їх правосуб'єктності, набуття або виникнення, на підставі чого вчена-юрист робить висновок про те, що юридичні факти не тільки слугують підставою для виникнення, зміни і припинення конкретних правовідносин, а й про те, що цілеспрямований рух останніх є головним наслідком юридичних фактів [8, 369-370]. Враховуючи наведені положення теорії права, а також той факт, що процедура відводу (самовідводу) в адміністративно-юрисдикційному процесі являє собою сукупність правовідносин, доцільно по аналогії із думкою О.Д. Кутателадзе свідчити, що підстави відводу (самовідводу) в адміністративно-юрисдикційному процесі являють собою певну сукупність юридичних фактів, передбачених адміністративно-процесуальним законодавством.

На відмінну від наведених точок зору щодо розуміння підстав як різновиду юридичних фактів, інша група вчених-юристів у своїх працях під підставами розуміють обставини, чинники, факти. Наприклад, І.А. Малютін під час дослідження підстав зупинення попереднього розслідування визначає їх як «передбачені кримінально-процесуальним законом обставини, факти об'єктивної або суб'єктивної дійсності, які тимчасово перешкоджають подальшому розслідуванню кримінальної справи, внаслідок чого виникає перерва в провадженні» [9, 7]. В.М. Беднарська, у свою чергу, при дослідженні підстав перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами – як «чинники, що виступають в якості процесуальних та фактичних підстав просування провадження за нововиявленими обставинами» [10, 25]. Проте всі зазначені поняття (факти, чинники, обставини) за своєю сутністю та змістом є юридичними фактами, на що вчені – представники другої групи не звертають увагу, на відміну від своїх опонентів, які глибше та з позиції саме теорії права досліджують сутність поняття «підстава».

Поступово звужуючи предмет дослідження, доцільно перейти до аналізу визначень поняття «підстави відводу (самовідводу)», які пропонуються вченими-адміністративістами. Науково-практичний коментар до Кодексу адміністративного судочинства України за загальною редакцією Р.О. Куйбіди закріплює поняття «підстави відводу (самовідводу)» як «обставини, за яких може бути відведений суддя, секретар судового засідання, експерт, спеціаліст, перекладач» [11, 217]. А.Т. Комзюк, В.М. Бевзенко, Р.С. Мельник, детально розглядаючи відвід (самовідвід) судді в провадженні по розгляду справ у порядку адміністративного судочинства, також прирівнюють підстави відводу (самовідводу) до обставин та вважають, що підставою для відводу (самовідводу) судді слід вважати такі фактичні обставини, за наявності яких можна

висловлювати сумніви щодо об'єктивності цього судді під час розгляду та вирішення ним конкретної адміністративної справи. Такими фактичними обставинами вони вважають суспільні та правові відносини, учасником яких свого часу був, чи навіть досі виступає суддя адміністративного суду [12, 128]. Слід звернути увагу на дві важливі ознаки підстав відводу (судді), які містять у запропонованому А.Т. Комзюком, В.М. Бевзенком, Р.С. Мельником визначенні та вдало характеризують їх специфіку. По-перше, підстава відводу (самовідводу) не обов'язково повинна свідчити про наявність фактичної необ'єктивності ініціатора самовідводу, оскільки відповідно до Кодексу адміністративного судочинства України від 06 липня 2005 р. (з наступними змінами та доповненнями) обставини, які викликають лише сумнів у його об'єктивності, навіть у разі його добросовісності та відсутності бажання проявити упередженість, наприклад, завдяки близьким родинним стосункам зі стороною, під час розгляду адміністративної справи, є підставами для відводу (самовідводу). По-друге, підставою для відводу можуть бути не лише відносини, учасником яких був або є ініціатор самовідводу, які врегульовані нормами права (правовідносини), але й інші суспільні відносини, які врегульовуються іншими соціальними нормами (традиціями, звичаями, нормами моралі, релігійними, корпоративними нормами тощо), наприклад, дружні відносини тощо. Глумачення А.Т. Комзюком, В.М. Бевзенком, Р.С. Мельником фактичних обставин, за наявності яких можна висловлювати сумніви щодо об'єктивності цього судді під час розгляду та вирішення ним конкретної адміністративної справи, саме як правових та суспільних відносин не суперечить зазначеній вище точці зору щодо розуміння підстав як юридичних фактів, оскільки одним із різновидів юридичних фактів є відносини як суспільні, так і правові. У Науково-практичному коментарі Кодексу адміністративного судочинства України за загальною редакцією С.В. Ківалова, О.М. Пасенюка, О.І. Харитиної також під підставами відводу (самовідводу) суб'єктів адміністративного судочинства пропонується розглядати фактичні обставини, за яких вони можуть або повинні бути відведені [13].

З метою з'ясування сутності та розмаїття підстав відводу (самовідводу) в адміністративно-юрисдикційному процесі варто здійснити можливу їх класифікацію за різноманітними критеріями. Так, залежно від проваджень, що входять до адміністративно-юрисдикційного процесу, варто виділити: 1) підстави відводу (самовідводу) в адміністративно-деліктному провадженні; 2) підстави відводу (самовідводу) у провадженні по скаргах осіб; 3) підстави відводу (самовідводу) у дисциплінарному провадженні; 4) підстави відводу (самовідводу) у провадженні по розгляду справ у порядку адміністративного судочинства. Законодавче закріплення перших трьох видів підстав є подібним до нормативно-правового закріплення суб'єктів відводу (самовідводу) у відповідних провадженнях, оскільки адміністративно-процесуальне законодавство України або взагалі не закріплює підстав відводу (самовідводу) або подібне закріплення є досить частковим. Так, Митний кодекс України як єдиний нормативно-правовий акт, який передбачає інститут відводу в адміністративно-деліктному провадженні, взагалі не закріплює жодних підстав ані відводу, ані самовідводу в провадженні в справах про порушення митних правил [14]. У провадженні по скаргах осіб відповідно до п.21 Наказу Головного управління державної служби України від 23 жовтня 2000 р. «Про затвердження Загальних правил поведінки державного службовця» єдиною підставою для самовідводу державного службовця, уповноваженого розглядати скаргу, є наявність у нього конфлікту інтересів. Проте Наказ не наводить визначення поняття «конфлікт інтересів» та взагалі не передбачає підстав саме відводу в провадженні по скаргах осіб [15]. П.7 Постанови Кабінету Міністрів України від 13 червня 2000 р. № 950 (з наступними змінами та доповненнями) «Про затвердження порядку проведення службового розслідування стосовно осіб, уповноважених на виконання функцій держави або органів місцевого самоврядування» під час проведення службового розслідування, яке є різновидом дисциплінарного провадження, також передбачає лише єдину підставу відводу, а саме: особисту зацікавленість у результатах службового розслідування особи, яка входить до складу комісії з проведення відповідного розслідування, взагалі не передбачаючи підстав самовідводу [16]. Закон України від 07 липня 2010 р. «Про судоустрій та статус суддів» подібно до Митного кодексу України також не містить підстав відводу (самовідводу) членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України в дисциплінарному провадженні щодо суддів, лише передбачає в ст.26 право судді, стосовно якого розглядається питання про притягнення до дисциплінарної відповідальності, та його представника заявити відвід [17]. Безумовно, відсутність законодавчого закріплення чіткого переліку підстав відводу (самовідводу) у розглянутих адміністративно-юрисдикційних провадженнях фактично

виключає можливість суб'єктів відводу реалізувати своє проголошене право на заявлення відводу та можливість ініціаторів самовідводу його заявити завдяки закріпленому обов'язку за ними. Вказані прогалини та недоліки вітчизняного законодавства мають бути обов'язково вирішені при розробці перспективного законодавства щодо врегулювання відносин у сфері адміністративно-юрисдикційного процесу.

У свою чергу, ст. 26 Закону України від 15 січня 1998 р. (з наступними змінами та доповненнями) «Про Вищу раду юстицію» в дисциплінарному провадженні відносно суддів та прокурорів передбачає більш широкий перелік підстав відводу (самовідводу) члена Вищої ради юстиції: 1) його особиста, пряма чи побічна заінтересованість у результатах справи; 2) родинні стосунки з особою, стосовно якої розглядається питання; 3) інші обставини, що викликають сумнів у його неупередженості [18]. Слід підкреслити, що підстави відводу суддів та прокурорів повністю збігаються з підставами їх самовідводу, що на практиці має забезпечити більш високий рівень реалізації потенціалу інституту відводу (самовідводу) у вказаному дисциплінарному провадженні щодо суддів та прокурорів. Подібна правова норма збільшує, на відміну від правових норм законодавчих актів, якими врегульовується порядок здійснення інших проваджень, розглянутих вище, кількість суб'єктів впровадження, які мають право або повинні вказати на наявність певної зацікавленості або неупередженості лідируючого суб'єкта провадження, тим самим ініціювати процедуру відводу (самовідводу) з метою забезпечення об'єктивного та неупередженого розгляду справи.

Стосовно законодавчого закріплення підстав відводу (самовідводу) у провадженні по розгляду справ у порядку адміністративного судочинства варто зробити наголос на тому, що Кодекс адміністративного судочинства України від 06 липня 2005 року (з наступними змінами та доповненнями) найкращим чином врегулює в ст.ст.27-29 ці питання в порівнянні з іншими нормативно-правовими актами, які були зазначені вище [19]. Детальне законодавче закріплення різноманітних підстав відводу (самовідводу) у вказаному провадженні дозволяє класифікувати їх за іншими критеріями. Так, залежно від суб'єктів адміністративного судочинства, які підлягають відводу або самовідводу в разі наявності певних підстав, їх можна згрупувати в: 1) загальні підстави для відводу (самовідводу) усіх ініціаторів самовідводу (судді, секретаря судового засідання, експерта, спеціаліста, перекладача); 2) спеціальні підстави для відводу (самовідводу) лідируючого суб'єкта провадження – судді; 3) спеціальні підстави для відводу окремих допоміжних суб'єктів провадження, а саме: експерта та спеціаліста. Вказана модель розподілу підстав відводу (самовідводу) є досить вдалою та має бути застосована і щодо інших проваджень, які входять до адміністративно-юрисдикційного процесу. Слід звернути увагу, що як і Закон України від 15 січня 1998 р. (з наступними змінами та доповненнями) «Про Вищу раду юстицію», Кодекс адміністративного судочинства України від 06 липня 2005 р. (з наступними змінами та доповненнями) не розмежує підстави відводу та самовідводу. Усі обставини, що можуть свідчити про наявність зацікавленості ініціаторів самовідводу в результатах розгляду провадження, про їх неупередженість, які передбачені в ст.ст.27-29 Кодексу адміністративного судочинства України від 06 липня 2005 р. (з наступними змінами та доповненнями), є одночасно підставами відводу і самовідводу. Подібні положення Кодексу адміністративного судочинства України від 06 липня 2005 р. (з наступними змінами та доповненнями) заслуговують позитивної оцінки та дають підстави зробити висновок, що не лише в провадженнях по розгляду адміністративних справ у порядку адміністративного судочинства, а й взагалі в адміністративно-юрисдикційному процесі не варто на законодавчому рівні здійснювати розподіл підстав відводу та підстав самовідводу, оскільки кожному праву ініціатора відводу заявити відвід за наявності певної підстави має відповідати обов'язок ініціатора самовідводу заявити відповідно самовідвід при наявності цієї ж підстави, що значно збільшує кількість суб'єктів провадження, які можуть або повинні звернути увагу на обставини, що дають підстави сумніватися в об'єктивності ініціаторів самовідводу, тим самим виключити можливість порушення фундаментальних принципів адміністративно-юрисдикційного процесу, а саме: принципу об'єктивної істини, принципу законності, принципу справедливості.

У науково-практичному коментарі до Кодексу адміністративного судочинства України за загальною редакцією Р.О. Куйбіди пропонується розподіляти підстави відводу (самовідводу) у провадженні по розгляду адміністративних справ у порядку адміністративного судочинства на безумовні та оціночні. Безумовними вважаються підстави, які чітко визначені законом (наприклад, участь ініціатора самовідводу під час попереднього вирішення цієї або пов'язаної з

нею справи в якості представника, секретаря судового засідання, свідка, експерта, спеціаліста, перекладача), оціночними – які вимагають оцінки (наприклад, пряма чи опосередкована заінтересованість судді в результатах вирішення справи) [13, 217-218]. Розподіляючи підстави відводу (самовідводу) за подібним критерієм, В.В. Комаров зазначені вище безумовні підстави пропонує називати «підставами об'єктивного характеру», оціночні підстави – «підставами суб'єктивного характеру» [20], у свою ж чергу, В.І. Тертишніков перші вважає визначеними, а другі – такими, що підлягають оцінці за розсудом суду [21].

На підставі дослідження понятійного ряду: «підстави», «підстави відводу (самовідводу) у провадженні по розгляду справ у порядку адміністративного судочинства», класифікаційного розподілу підстав відводу (самовідводу) в адміністративно-юрисдикційному процесі, а також аналізу їх законодавчого закріплення можна запропонувати виділення наступних ознак підстав відводу (самовідводу) в адміністративно-юрисдикційному процесі:

- 1) за своєю сутністю та змістом вони є різновидом юридичних фактів – конкретних життєвих обставин (чинників, фактів), з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правовідносин;
- 2) являють собою обставини, які не лише свідчать про наявність необ'єктивності або упередженості ініціаторів самовідводу, а й які навіть надають ініціаторам відводу підстави висловлювати сумніви щодо їх об'єктивності та неупередженості;
- 3) деякою мірою характеризують ініціаторів відводу (самовідводу), вказуючи на їх певні ознаки;
- 4) представляють собою відносини, які врегульовуються як нормами права (правовідносини), так і іншими соціальними нормами: нормами моралі, звичаями, традиціями, корпоративними правилами тощо (соціальні відносини, які не врегульовані нормами права);
- 5) кожна підстава відводу є одночасно і підставою для самовідводу, оскільки праву ініціатора відводу заявити його відповідає обов'язок ініціатора самовідводу подати заяву про самовідвід;
- 6) їх фактичне існування породжує право ініціаторів відводу подати заяву про відвід та зобов'язує ініціаторів самовідводу його заявити, відповідно ініціювати процедури відводу (самовідводу);
- 7) метою їх законодавчого закріплення є необхідність забезпечення довіри до ініціаторів самовідводу, їх незацікавленості та неупередженості.

Отже, підстави відводу (самовідводу) в адміністративно-юрисдикційному процесі можна визначити як різновид юридичних фактів, які надають ініціаторам відводу підстави висловлювати сумніви щодо об'єктивності та неупередженості ініціаторів самовідводу та які представляють собою правовідносини або інші соціальні відносини, які не регульовані нормами права, законодавче закріплення яких здійснюється з метою забезпечення довіри до ініціаторів самовідводу, їх незацікавленості та неупередженості, оскільки їх фактичне існування породжує право ініціаторів відводу подати заяву про відвід та зобов'язує ініціаторів самовідводу його заявити, відповідно ініціювати процедури відводу (самовідводу).

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон причины и следствия / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.creationism.org/crimea/text/198_4.htm.
2. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: [80 000 слов и фразеологических выражений] / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова; Российская академия наук. Институт русского языка имени В.В. Виноградова. – [4-е изд., доп.]. – М.: Азбуковник, 1999. – 944 с
3. Словарь русского языка: в 4-х томах / [АН СССР, Институт русского языка]; под ред. А.П. Евгеньевой. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М.: Русский язык, 1981. – Т. 4. – 1984. – 794 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голова ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.

5. Кутателадзе О.Д. Підстави виникнення зобов'язань за римським приватним правом і сучасним цивільним законодавством України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. з юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О.Д. Кутателадзе; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2006. – 19 с.
6. Воронова О.В. Підстави набуття права власності на житло: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. з юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О.В. Воронова; Національна академія наук України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2005. – 20 с.
7. Словник базової термінології з адміністративного права: [навч. посіб.] / [за заг. ред. Т.О. Коломоєць]. – К.: Істина, 2010. – 240 с.
8. Скакун О.Ф. Теорія держави і права / Ольга Федорівна Скакун. – Х.: Консул, 2001. – 655 с.
9. Малютін І.А. Підстави та процесуальний порядок зупинення попереднього розслідування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. з юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес і криміналістика; судова експертиза» / І.А. Малютін; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2000. – 16 с.
10. Беднарська В.М. Перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами в кримінальному судочинстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. з юрид. наук: спец. 12.00.03 «Кримінальний процес і криміналістика; судова експертиза» / В.М. Беднарська; Академія адвокатури України. – К., 2007. – 33 с.
11. Кодекс адміністративного судочинства України: [науково-практичний коментар] / [за заг. ред. Р.О. Куйбіди]. – К.: Юстиніан, 2009. – 453 с.
12. Комзюк А.Т. Адміністративний процес України: [навч. посіб.] / А.Т. Комзюк, В.М. Бевзенко, Р.С. Мельник. – К.: Прецедент, 2007. – 531 с.
13. Кодекс адміністративного судочинства України: [науково-практичний коментар] / С.В. Ківалова, С.О. Харитонов, О.І. Харитонova та ін. – [за заг. ред. С.В. Ківалова, О.М. Пасенюка, О.І. Харитонovoї]. – К.: Правова єдність, 2009. – 656 с.
14. Митний кодекс України від 11 липня 2002 року (з наступними змінами та доповненнями) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=92-15>.
15. Наказ Головного управління державної служби України від 23 жовтня 2000 р. «Про затвердження Загальних правил поведінки державного службовця» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0783-00>.
16. Постанова Кабінету Міністрів України від 13 червня 2000 р. № 950 (з наступними змінами та доповненнями) «Про затвердження порядку проведення службового розслідування стосовно осіб, уповноважених на виконання функцій держави або органів місцевого самоврядування» // Офіційний вісник України. – 2000. – № 24. – С. 146.
17. Закон України «Про судоустрій та статус суддів» від 07 липня 2010 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2453-17>.
18. Закону України «Про Вищу раду юстицію» від 15 січня 1998 року (з наступними змінами та доповненнями) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vru.gov.ua/index.php?u,lawu,22-98-vru>.
19. Кодекс адміністративного судочинства України від 06 липня 2005 року (з наступними змінами та доповненнями) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2747-15>.
20. Цивільний процесуальний кодекс України: [науково-практичний коментар] / [за ред. В.В. Комарова]. – Х.: Одиссей, 2001. – 815 с.
21. Цивільний процесуальний кодекс України: [науково-практичний коментар] / [за ред. В.І. Тертишніков]. – Х.: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2007. – 448 с.